

LARS-OLOF LARSSON

Gustav Vasa och »den nationella hären»

I

»Eftersom Vi förnimmer, att detta tyska krigsfolk, som Vi dock med så svår besoldning och penningspillning underhålla skole, äro oss icke så trogne eller villige emot fienden, som Vi dem därtill tilltrott hade, och besynnerligen att de så nödbett vilja söka buskan eller gå vid skogen, när så kräves, så tyckes Oss, att Vi föga äro belåtna med dem. Och hade Vi för den skull mycket hellre gott, troget, svenskt folk i stället . . . Därför är det Vår allvarliga vilja och befallning, att Du med all möjlig flit vinnlägger Dig och förskaffar Oss det mesta svenska folk Du överkomma kan, både ryttare och knektar, i Vår tjänst . . .»¹

Dessa rader, hämtade från Gustav Vasas brev den 28 maj 1543 till Kalmarfogden Germund Svensson (Some), utgör ett första belägg för konungens planer att ersätta det dominerande inslaget i hans krigsmakt, de utländska landsknektarna, med inhemskt rekryterade trupper.

Initiativet sammanföll med den militära kraftsamlingen under Dackefejdens slutskede. Vid denna tidpunkt synes kungens utländska trupper ha uppgått till 12 fänikor – omkring 6 000 man – medan det inhemskt rekryterade manskapet, trots en markant ökning under upproret, inskränkte sig till ett par tusen man, delvis av miliskaraktär. Åtta år senare, hösten 1551, var däremot den övervägande delen av totalsumman, 10 462 knektar, rekryterad inom landet.²

¹ GR 1543, s. 301.

² G. PETRI, Kungl. Första Livgrenadjärregementets historia, 1 (1926), s. 74 och

De genomgripande förändringar av den svenska krigsmakten, som blev följderna av Gustav Vasas initiativ 1543, har inte i någon större omfattning tilldragit sig forskningens intresse. Man har visserligen framhållit dess betydelse men genomgående inskränkt sig till ganska allmänt hållna synpunkter. Det har sålunda hävdats, att ständerna vid riksdagen i Västerås 1544 godkände nyordningen, vilket har tolkats som »ett uttryck för folkets växande förståelse för Gustav Vasas nydaningsarbete». De samtidigt redovisade motiven för den planerade omläggningen – de dryga kostnaderna för de utländska trupperna, den bristande trohet och användbarhet de ådagalagt – har aldrig ifrågasatts. All senare historieskrivning accepterar kungens egen version om de avgörande motiven.³

Det har vidare framhållits, att kungen »skapat förutsättningar för ett effektivt och billigare försvar men med ökad beredskap och snabbare mobiliseringsmöjligheter». Med dessa utgångspunkter har begreppet »1544 års försvarsordning» införts i den historiska litteraturen; man har betonat, att Sverige genom denna blev »det första land i Europa under nya tiden, vilket grundade sitt försvar på allmän värnplikt och samtidigt ägde en armé redan i fred».⁴

Överhuvudtaget dominerar i den tidigare litteraturen krigshistoriska aspekter på Gustav Vasas militära nyordningsarbete. Bedömningen har därvidlag varit enhetlig;⁵ under 1540-talet lades grunden till den nationella här, efterhand utvecklad till ett

Generalstabens, Sveriges krig 1611–32, 1 (1936), s. 64 (jfr även nedan s. 252).

³ G. PETRI, a.a., s. 61 ff, *Meddelanden från Kungl. Krigsarkivets utg. av Generalstabens krigshistoriska avdelning*, IV (1926), s. 15 ff, *Generalstabens*, a.a., s. 64 f (jfr B. BARKMAN, *Kungl. Svea Livgardes historia I* (1937) s. 247), I. SVALENUS, *Gustav Vasa* (1950), s. 249 ff, och S. LUNDKVIST, *Gustav Vasa och Europa* (1960) s. 272 f; jfr även B. ODÉN, *Naturaskatter och krigspolitik – ett finansiellt dilemma*. Scandia 1967, s. 7 f.

⁴ *Generalstabens*, s. 64; jfr SVALENUS, s. 250 f och A. ÅBERG, *Det militära indelningsverket*, HLFÅ 1959–60 s. 28.

⁵ Vad gäller försvarsordningens faktiska utformning mera i detalj föreligger däremot olika uppfattningar (jfr nedan s. 258 not 7).

militärt maktmedel, som möjliggjorde det svenska väldets expansion och stormaktstidens segrar.

De interna förutsättningarna för nyordningen har däremot vunnit föga eller intet beaktande utöver de synpunkter, som Gustav Vasa själv knäsatt. I ännu högre grad gäller omdömet frågan om arméreformens inrepolitiska konsekvenser i ett något längre perspektiv.

2

Frälsets rusttjänst och allmogens uppbådsskyldighet¹ framstod ännu vid medeltidens slut som huvudsakliga grundvalar för landets krigsmakt. Systemet med besoldade knektar, som under medeltidens slutskede spelade en alltmera dominerande roll i de kontinentala arméerna, hade endast mera tillfälligt kommit till användning i Sverige. Det begränsade militära värdet av såväl frälserytteriet som allmogeuppbåden var emellertid vid denna tid uppenbart. Redan erfarenheterna från befrielsekriget föranledde Gustav Vasa att organisera ett par stående truppförband, värvade av såväl tyska landsknektar som inhemskt manskap, varigenom grunden lades till Drabantkåren och den s.k. Stockholmsfänikan. Dessutom engagerades betydande rent utländska legotrupperförband i furstemaktens tjänst. Efter en tillfällig nedgång ökade de utländska fänikorna kraftigt under 1530-talet. Vid Dackefejdens utbrott 1542 fanns fem tyska fänikor i landet vid sidan av Stockholmsfänikan. Ett år senare hade den svenska krigsmakten utökats med ytterligare sju tyska fänikor och en fana ryttare, medan en intensifierad inhemsk rekrytering under upproret tycks ha resulterat i närmare 2 000 nya knektar.²

¹ Om den begränsade innebörd, som bönderna ofta gav denna skyldighet se L.-O. LARSSON, *Det medeltida Varend* (1964), s. 193 ff.

² B. BARKMAN, *Kungl. Svea Livgardes historia*, I (1937), s. 244, 247 ff och 369 PETRI, a.a., s. 59 ff, samt S. LUNDKVIST, *Gustav Vasa och Europa* (1963), s. 98 f.

Befallningen till Kalmarfogden i maj 1543 om intensifierad rekrytering av inhemska knektar följdes snart av liknande order till kungens hövitsman i Västergötland, Gustav Olsson (Stenbock). I dessa utvecklade kungen sina intentioner mera konkret.

I en första befallning till herr Gustav den 20 juni upprepades synpunkten om svårigheten att i längden behålla de utländska legosoldaterna. Därför borde »uti Vår ed och tjänst (antagas) så många dugliga unga karlar . . . som I överkomma kan, gifta och ogifta . . . med sådana besked att de skola vara oss vederrede när och var dem på våra vägnar tillsagt bliver. Och när vi dem icke behöver eller bruka låter, må de akta sina hemman, bo och boskap och den del som bönder bör att akta. Och att I fån samma folk uppskrivet i ett register, så att man må veta, var de skola tagas igen när man dem behöver».³

I en kompletterande instruktion ett par veckor senare gavs mera detaljerade direktiv, varvid det bland annat framhölls att gifta bönder borde antas endast i undantagsfall.⁴ Efter ytterligare brevväxling och personliga överläggningar med herr Gustav preciserades knektarnas anställningsförhållanden dithän, att de skulle antas med årslön och noggrant rullföras »på det att man måtte veta var de skulle tagas igen när man dem behövde». De skulle då tjäna kronan mot skälig månadslön, men i övrigt sköta den egna torvan eller tjänsten hos sin husbonde. Dock skulle de samlas åtminstone en gång om året för mönstring och årsavlöning.⁵

Samma instruktioner återgår i ett brev från november samma år till fogden Olof Eriksson, som samtidigt utsågs till hövitsman över de nyantagna knektarna i Västergötland. Årslönen preciserades samtidigt till 16 mark danska och sex alnar kläde.⁶

De här relaterade åtgärderna och instruktionerna ger uttryck

³ GR 1543, s. 338.

⁴ Ibm s. 386.

⁵ Ibm s. 477 (jfr s. 505).

⁶ Ibm s. 570.

för de huvudprinciper, som blev vägledande vid den fortsatta utbyggnaden av den inhemskt rekryterade armén under Gustav Vasas regering.⁷ De visar också, att nyrekryteringen var i full gång åtskilliga månader före Västeråsriksdagen.⁸

Gustav Vasas initiativ i maj 1543 synes ha tillkommit utan föregående överläggningar med rådet. I slutet av juli behandlades emellertid aktuella försvarsåtgärder på ett rådsmöte i Söderköping,⁹ och vid ett nytt rådsmöte i december blev »försvarsfrågan» föremål för en mera ingående behandling. Bland de punkter som därvid diskuterades märks frågan om hur stora styrkor kungen skulle ha i sin tjänst och om den roll allmogens uppåd skulle spela i kritiska lägen.¹⁰

I bevarade protokoll över rådets svar från detta möte saknas emellertid ställningstaganden på dessa punkter.¹¹ Det förefaller sannolikt att frågorna bordlagts till det stundande mötet i Västerås. Det framgår redan av ett skriftligt betänkande över ovannämnda punkter, som den i Finland verksamme rådsherren Erik Fleming översände inför »den dag som ramet är i Västerås», dit han personligen var förhindrad att inställa sig.¹²

Slutgiltigt »behandlade och endräktigt beslutne» blev de ovannämnda frågorna jämte en rad andra rörande rikets försvar

⁷ Se vidare A. VILJANTI, Gustav Vasas ryska krig. VHAHH, Hist. ser. 2: 1 (1957), s. 39 ff.

⁸ Jämte de ovan nämnda befälhavarna mottog också den nytillsatte hövitsmannen över Kronobergs slott och län, Jören Jönsson, befallning i juni 1543 att förstärka sig genom lokal rekrytering (GR 1543, s. 319). Vid jultiden samma år fanns 89 nyantagna knektar i aktiv tjänst hos honom med en årslön av 14 (18) mark danska jämte minst tre alnar kläde (Smål.hand. 1543: 11; jfr GR 1544, s. 767). – Liknande befallningar utgick även till andra smålandsfogdar (GR 1543, s. 517 f).

⁹ GR 1543, s. 603 ff; jfr LUNDKVIST, a.a. s. 242. – De ovan omtalade överläggningarna mellan konungen och Gustav Olsson torde kunna hänföras till detta tillfälle.

¹⁰ SRA I: 1, s. 326.

¹¹ Ibm s. 330 ff.

¹² Ibm s. 333 f.

vid överläggningar med rådet den 19 och 20 januari 1544. I rådets beslut heter det bland annat: »Är och för gott ansett och beslutat, att K. Majt. ville låta uppregrera allt det folk som nu i denna förlidna tiden uti Hans Nåds tjänst antaget är, på det att hans K. Majt. måtte veta nödortftigen och i tid då nöden kräver, ytterligare förstärka och bemanna samma antal folk.»¹³

Det heter vidare att alla kungliga befallningsmän ute i landet på allt sätt skulle bidra till att knektarna skulle kunna mobiliseras med största skyndsamhet. I kritiska situationer skulle dessutom var sjätte man (i Småland var femte) »vara färdig och vederredo . . . förhjälpandes att avvärja all fientlig övervåld och betryck». I fall av »högsta nöd» gällde »man ur huse».

Det bör först understrykas, att dessa beslut är grundläggande för vad som har kallats »1544 års försvarsordning». Det är således *rådets* beslut, inte riksdagens. Den i tidigare litteratur gängse uppfattningen att denna ordning beslutats, eller åtminstone bekräftats, av ständermötet är således inte hållbar.¹⁴

¹³ Ibm s. 400 f.

¹⁴ PETRI (s. 61 f) anför, att Gustav Vasa på riksdagen »synes . . . ha begärt ständernas fullmakt att genomföra sina avsikter, vilken också erhöles . . .». Senare litteratur nämner riksdagsbeslutet som ett faktum. – Slutsatsen har i ett par fall (ex. *Meddelanden*, s. 17) underbyggs med ett av STIERNMAN i Alla Riksdagars och Mötens besluth (I, s. 186 ff) meddelat aktstycke, rubricerat »Thesse efterföljande Articklar och Puncter blefwo af Riksens Ständer för nödige ansedde, avhandlade och endrecteliga beslutne, den 19 och 20 januari uti Westerås 1544». Stiernmans förlaga kan emellertid inte återfinnas i RA:s serie Riksdagsacta och synes också ha varit okänd för E. HILDEBRAND vid dennes editionsarbete med Svenska Riksdagsakter (SRA). En närmare granskning av Stiernmans text ger emellertid vid handen, att den nära ansluter sig till innehållet i ett rådslag (i Rådets handlingar och brev, vol. 2, Rådslag, m.m., RA, överfört från Riksdagsakta, tryckt i SRA I: 1, s. 399 ff) med överskriften »Tesse äre the artickler och puncter som i rådtzvis af menige rigesens rådt på konglige Ma:tz, vår aller nådigeste herris, gode behagh och förbättring så för gott ansedde, forhandlede och endrecteligen beslutne blifve nu i thetta framlidne Vesterårs herremödet, som skedde then 19 och 20 januarii anno etc. 1544». Handlingens baksida är försedd med en påskrift av en nära samtida hand: »Riksens Rådz Artiklar framsatte på Westerårs anno 44». Stiernmans text är emellertid något mera komprimerad, den saknar några artiklar av perifer betydelse och företer smärre

Ser man till innehållet i dessa beslut, framstår de som ett försök att i stort dra upp riktlinjerna för en flexibel försvarsmakt – på väsentliga punkter i anslutning till de av konungen redan vidtagna åtgärderna. Grunden för försvarsmakten skulle, vid sidan av frälsetrupperna, utgöras av de i kunglig tjänst redan stående knektarna, vilka vid behov skulle förstärkas. Dessutom kalkylerades med ett partiellt uttag ur allmogeuppbådet i kritiska situationer och vid verklig fara ett totalt uppbåd.

Anmärkningsvärt är emellertid, att rådsbeslutet inte nämner något om de tyska truppernas avdankning. Överhuvudtaget är bristen på konkretion framför allt i den första och viktigaste punkten påtaglig. Varken omfattningen av den fortsatta rekryteringen eller utformningen av densamma berörs. Det är följaktligen omöjligt att med utgångspunkt från rådsbeslutet dra några slutsatser om hur »försvarsordningen» tänktes genomförd i praktiken.

Ett svar på denna frågeställning får därför sökas med utgångspunkt från annat källmaterial.

3

Den beordrade *inhemska* nyrekryteringen förutsattes från början äga rum genom *värvning*. Huruvida denna värvning i verkligheten ägde rum på frivillighetens grund är en sak för sig, men Gustav Vasas principiella inställning är fullt klar. Vad han

verbala sammandragningar. – Med hänsyn till den påtagliga brist på noggrannhet som utmärker Stiernmans utgåva av »Alla Riksdagars och Mötenes besluth», framför allt den första delen (se HILDEBRAND, som bland annat visar, att Stiernman uppfattat en fogdeinstruktion som ett riksdagsbeslut, HT 1886, s. 344 f och SRA I, s. IV), förefaller det befogat, att uppfatta Stiernmans text som en något komprimerad version av rådsbeslutet, försedd med en – på en väsentlig punkt – felaktig rubrik och således utan värde. – Slutsatsen att förhandlingarna och beslutet 19–20 januari inte gärna kan avse det samlade ständermötet underbyggs ytterligare av det förhållandet, att detta synes ha upplösts före den 19 januari, medan därpå följande rådsförhandlingar är belagda av andra källor (SRA I: 1, s. 392 ff och 404).

önskade var knektar »som välvilligen och utan knarck» gick i hans tjänst.¹

Under perioden maj 1543 till hösten 1544 saknas varje belägg för någon annan rekryteringsform än värvning. I ett brev från konungen till Botvid Larsson i oktober 1544 framkastas emellertid tanken, att fogdarna skulle förhandla om »en hop dugelige folk av vart härad».² Ätminstone i Småland förverkligades dessa intentioner under vintern genom Sten Erikssons (Lejonhuvud) försorg. Varje härad uppgives ha lovat att ställa folk till förfogande i relation till häradets storlek. Att det här inte varit fråga om något allmänt hållet löfte framgår bäst därav, att herr Sten omgående kunde översända ett register till konungen över det folk som varje härad ställt till förfogande.³ Det rör sig alltså här om en form av bevilling, som med betydande reservationer skulle kunna kallas *utskrivning*.

Det ligger naturligtvis nära till hands att uppfatta denna hänvändelse till allmogen vintern 1545, då orosmolnen åter hopade sig över landet, som en tillämpning av rådsbeslutet från Västerås att var femte eller var sjätte man skulle uppådas i kritiska situationer, eller som en återgång till medeltida sedvänja. Det föreligger emellertid en väsentlig skillnad som omöjliggör ett sådant betraktelsesätt. Det folk som Smålandshäraderna uttog 1545 avsågs nämligen, från kungens sida, inte att fungera som ett tillfälligt uppåd, det upptogs helt enkelt i hans tjänst för obestämd tid liksom de knektar, som rekryterats genom direkt värvning. Kungens iver att realiter betona denna viktiga distinktion framgår klart av hans åtgärd att snabbt förse det aktuella manskapet med handpenning och därmed symboliskt såväl som ekonomiskt markera tjänsteställningen; den omedelbara rullföringen tjänade ett liknande ändamål.

¹ GR 1545, s. 369.

² GR 1544, s. 658.

³ GR 1545, s. 217, 220, 234 och 312. – Jfr även förteckning över nyantagna knektar i Uppvidinge, Östra, Västra, Norra och Södra Vedbo härad (sammanlagt 246 man) i Militieräkenskaper 1545/7, KrA.

Betydelsen av att det uttagna manskapet på detta sätt ställdes i direkt kunglig tjänst och frigjordes från allmogens uppståndsorganisation markeras ytterligare, om åtgärden ses mot bakgrund av de nya krigsartiklar, som Gustav Vasa låtit utfärda ett par månader tidigare. I dessa slås skyldigheten fast för varje man i kunglig tjänst att låta bruka sig »innan land och utan, i fredliga och ofredliga tider mot alla våra vedersakare och fiender och eljest efter Vår och sakernas nödortf». ⁴ Bestämmelsen om skyldigheten till krigstjänst också utanför landets gränser kontrasterar mot landslagens förbud att använda det inhemska krigsfolket utanför rikets gränser utan eget medgivande, likaså mot en på många håll fast rotad sedvänja att inte bruka det lokala uppståndet till annat än den egna bygdens försvar. ⁵

Denna bevilning av rekryter 1545 från småländska häradsmenigheternas sida framstår emellertid som en isolerad företeelse i källmaterialet före det ryska kriget. ⁶ Den fortsatta rekryteringen framstår i princip som grundad på värvning »med lämpor och utan stort rop». ⁷

I de kungliga direktiven och befallningarna från 1543 och följande år intar de *tyska* truppers avdankning en betydligt

⁴ GR 1545, s. 16 ff.

⁵ Jfr L.-O. LARSSON, a.a., s. 192 ff.

⁶ Det bör emellertid betonas, att instruktioner och allmänna uttalanden i de kungliga breven långt i från alltid ger en konkret föreställning om formerna för nyrekryteringen. Detta gör att man trots frånvaron av positiva belägg inte kan utesluta möjligheten av att rekryteringen tidvis kan ha tagit sig former som påminner om de småländska häradernas bevilning 1545.

⁷ GR 1544, s. 20 och 344, GR 1545, s. 389, 394, 433 och 504; om formerna för rekryteringen delvis annorlunda i *Meddelanden IV*, s. 15 f, *Generalstabens*, a.a. s. 65, *SVALENIUS* a.a. s. 250 och *VILJANTI*, a.a. s. 137 f. – Mot denna bakgrund kan naturligtvis riktigheten i ett tidigare citerat omdöme ifrågasättas, nämligen att Sverige skulle ha blivit »det första land i Europa under den nya tiden, vilket grundade sitt försvar på allmän värnplikt och samtidigt ägde en armé redan i fred» (ovan s. 251). Det försvar som Sverige ägde under 1540-talet kan inte sägas ha varit *grundat* på allmän värnplikt, eftersom den fredstida armén huvudsakligen var värvad.

mindre plats än ansträngningarna att åstadkomma en omfattande inhemsk rekrytering. Gustav Vasas synpunkter i ett brev från hösten 1544 till Botvid Larsson (Anckar), hövitsman i Stockholm och en av konungens främsta medhjälpare i militieärenden, är signifikativa för denna tendens. Han ger här uttryck för målsättningen, att icke behöva »förlita sig till dessa främmande allena, med mindre vi bliva med våra egna undersåtar dess ytterligare förstärkta, så att man alltid haver överhanden med detta andra sällskap, eljest haver man platt intet att lita uppå dem. Denna sak må man ytterligare betänka och berådslå . . .»⁸

I jämförelse med synpunkterna från Gustav Vasas initiativ i försvarsfrågan i maj 1543⁹ föreligger här ett väsentligt förtydligande: Det är inte kungens primära avsikt att helt avdanka de främmande trupperna till förmån för svensk trupp utan i första hand att öka den totala beredskapen genom en omfattande inhemsk rekrytering.¹⁰ Brevet till Botvid Larsson röjer en väsentlig aspekt på nyorienteringen i Gustav Vasas försvarspolitik,

⁸ GV 1544, s. 658.

⁹ Ovan s. 1.

¹⁰ När Gustav Vasa i sina brev från 1544–45 ofta påstod att landet skulle vara blottat på utländskt krigsfolk, så var detta bara en halv sanning. De större homogena legotrupperförbunden synes visserligen ha avdankats senast 1545 men däremot fanns det kvar mycket betydande inslag av utländska knektar (jfr B. BARKMAN, Kungl. Svea livgardes historia I (1937), s. 264). – Källmaterialet ger dock tyvärr ingen möjlighet att i detalj följa förändringarna i arméns sammansättning under åren efter 1543.

Vad gäller *krigsmaktens numerär* 1545 har Petri (s. 70) framhållit, att det vid årets början endast skulle ha funnits 2077 knektar i landet, (även Lundkvist s. 272). Den av Petri åberopade källan (*Militieräkenskaper 1545/1*, KrA) är emellertid endast ett register över *årspenningknektar*. Knektar i exempelvis månadssold upptas med andra ord inte i registret. Dessutom är det uppenbart, att även redovisningen av årspenningknektar är bristfällig. Särskilt påtagligt tycks detta vara för de småländska knektarna; registret upptar endast 123 man från sex av landskapets 23 härader. För Kalmar län och slott redovisas inte något manskap. Från Kronobergs slottslän upptas endast 22 man, medan en samtidig fogderäkenskap redovisar över 150 man i aktiv tjänst (Smål. handl. 1545: 5).

strävan efter högsta möjliga beredskap. Med erfarenheterna från Dackefejdens första skeden och den ständigt närda fruktan för nya uppror och anfall från illasinnade grannar,¹¹ måste beredskapsaspekten tillmätas en avgörande roll för Gustav Vasas försvarspolitiska nyorientering. Även i en mera vidsträckt bemärkelse intar denna strävan efter stärkt försvarsberedskap en central plats i konungens politik, med arvföreningen i Västerås som mest uppmärksammat inslag.¹²

Gustav Vasas målmedvetna strävan att stärka landets försvarsberedskap är givetvis i och för sig väl förenlig med den motivering, som kungen gav sitt beslut om satsning på en inhemskt rekryterad armé. Därmed är naturligtvis inte sagt att den framförda motiveringen var identisk med de verkliga bevekelsegrunderna. Det enda säkra är, att talet om de dryga kostnaderna för de utländska trupperna, om deras opålitlighet och bristande stridsvärde¹³ framstår som propagandamässigt väl tillyxade argument för den inhemska opinionen.

¹¹ Se vidare nedan.

¹² LUNDRVIST, a.a., s. 258 f.

¹³ Vad gäller Gustav Vasas kritiska synpunkter gentemot de utländska truppersnas uppträdande kan dessa naturligtvis ha hämtat näring i en del incidenter under Dackefejden och tidigare. Dessa framstår dock knappast som särskilt svårartade och tycks genomgående ha gällt tolkningsfrågor om truppersnas sold. Kungens synpunkter på legotrupperna, sådana de kommer till uttryck i registret under åren fram till 1543 är knappast präglade av någon påtagligt negativ kritik; de andas inte större misstro än vad som kan anses normalt när det gäller Gustav Vasa. – Det bör slutligen framhållas, att segern över de upproriska smålänningarna vintern och våren 1543 onekligen vanns i första hand tack vare de utländska knektefänikerna.

Det är således ganska svårt att finna bärande skäl för uppfattningen, att Gustav Vasas plötsligt odelat negativa attityd gentemot de utländska legotrupperna verkligen skulle ha varit av avgörande betydelse för satsningen på inhemsk rekrytering. Inom tidigare forskning har man också varit benägen att tillmäta den andra delen av Gustav Vasas motivering, de ekonomiska skälen, störst betydelse.

Uppfattningen att de utländska legosoldaterna skulle ha ställt sig avsevärt dyrare än de svenska trupperna kan sägas vara genomgående i tidigare litteratur.

Frågan blir då närmast om materialet och omständigheterna i övrigt kring det militära nyordningsarbetet bär spår av andra och kanske mera avgörande motiv för den målmedvetna satsningen på en inhemsk rekrytering.

4

De kungliga truppernas seger över Dackes upproriska smålänningar 1543 undanröjde samtidigt en omedelbar fara för utländsk intervention. Framgången innebar emellertid inte att hotet var definitivt eliminerat. Gustav Vasas fiender drog upp nya planer för en invasion och gemensamt för dessa var, att de räknade med hjälp från en aktiv svensk opposition, i första hand från den småländska allmogen. Gustav Vasa var å sin sida väl medveten om faran av ett förnyat samgående mellan oppositionella element inom landet och en yttre fiende. Problemet har ängsligt beaktats av konungen under återstoden av hans regering och särskilt under åren närmast efter Dackefejden intar det en central plats i hans politik.¹

I tidigare forskning finns en klar tendens att uppfatta Dackefejden som den medeltida landskapspartikularismens sista våld-

(*Meddelanden IV*, s. 15 f, LUNDKVIST, a.a., s. 272 f och ODÉN, a.a., s. 7 f). Till en del är den otvivelaktigt riktig, men samtidigt är det svårt att lägga fram ett absolut jämförbart material för de olika truppernas verkliga kostnader. En del av de jämförelser som gjorts ger en överdriven bild av skillnaderna. När exempelvis LUNDKVIST (ovan a.a., s. 272 f) anför de militära lönekostnaderna för 1543, då systemet med de utländska legotrupperna ännu florerade, till omkring 500.000 mark örtug och kostnaderna för 1550, då de svenska knektarna bildade arméns stomme, till 150.000 mark, ger detta lätt en alltför överdriven föreställning om de höga kostnaderna för de utländska legotruffsförbanden. Den höga siffran för 1543 får nämligen delvis ses mot bakgrund av det då rådande krigsläget, som renderade trupperna en avsevärt högre sold än under fredstid. Hänsyn måste också tas till det förhållandet, att de utländska trupperna själva svarade för sitt underhåll och sin beklädnad, medan kronan under fredstid tillgodosåg alla underhållsdetaljer för de svenska knektarna (se även VILJANTI, ovan a.a., s. 137 ff).

¹ GR 1543-45 passim samt G. LANDBERG, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet* (1925), s. 89 ff och S. LUNDKVIST, a.a. s. 240 ff, 256 ff och 282 ff.

samma protest mot rikstanken i den starka kungamaktens gestalt. Centralmaktens definitiva seger beseglades genom arvföreningen i Västerås. »Motståndet mot rikstanken var brutet...»²

En sådan karaktäristik träffar naturligtvis något väsentligt men innehåller samtidigt ett påtagligt drag av anakronism. Den tar fasta på det obestridliga faktum, att det efter Dackefejden aldrig utbröt något uppror av samma omfattning, men beaktar inte den konkreta situationen under åren efter upproret och det faktum, att Gustav Vasa ansåg sig ha all anledning att vänta nya oroligheter ute i de olika landsändarna.

Nya upprorsrörelser inom landet, samordnade med en utländsk intervention eller utnyttjade av främmande makter, var två närliggande, hotfulla alternativ, som ställde speciella krav på beredskapssituationen och försvarspolitikens utformning.

Gustav Vasas försvars- och utrikespolitiska dispositioner sommaren 1543 företer såväl offensiva som defensiva moment.³ Efterhand fick emellertid de utrikespolitiska planerna ett mindre aktivt drag, samtidigt som vidtagna försvarsdispositioner tydligt syftade till att stärka beredskapen mot nya upprorsrörelser inom landet. Tydligast kommer detta till uttryck i besluten om befästningsanläggningar vid Vadstena och Kronoberg.

När de planerade befästningsarbetena i Vadstena avhandlades på rådsmötet i Västerås 1544, motiverades anläggningen med att krigsfolket »måtte vid ett hastigt anlopp försäkrat och förvarat bliva».⁴ Ännu mera entydiga är de kungliga direktiven 1543 till hövitsmannen på Kronoberg, Jören Jönsson: »Du skall befästa Dig så att Du och Ditt folk kunna försvara Eder vid ett hastigt tillopp av skalkar.» Senare anmodades han av kungen

² Svalenius, s. 249.

³ Jfr LANDBERG, a.a. s. 75 ff och LUNDQVIST, a.a. s. 240 ff.

⁴ SRA I, s. 400.

att placera befästningen i anslutning till en stor sjö, så att hans styrkor effektivt kunde övervaka landet och snabbt slå ner alla oroligheter.⁵

Farhågorna för nya upprorsrörelser inom landet har således spelat en väsentlig roll för Gustav Vasas försvarspolitiska dispositioner 1543. I vilken utsträckning har detta också påverkat beslutet om en målmedveten satsning på en inom landet rekryterad krigsmakt?

Den tidigare nämnda skrivelsen till Kalmarfogden Germund Svensson, den 28 maj 1543, utgör ett första entydigt belägg för Gustav Vasas beslut att bygga ut den svenska armén genom en omfattande rekrytering inom landet. Ett postskriptum i en skrivelse den 6 maj, den närmast föregående till Germund Svensson, ger emellertid uttryck för en närliggande tankegång: »Käre Germund, vi förmärker väl, att det bliver näppeligen gott där i den landsändan Småland igen med mindre än att man flux ställer efter den tjuvahopen, som i skogen vankar, med all den list och lämpor som man mest upptänka kan etc. Så haver oss synts rådeligt vara och är Vår vilja, Germund, att Du tager uti Vår tjänst en fänika av de smålänningar som bäst med armborst och stålbågar umgås kunna. Låtande dem sätta efter den hop som ännu icke vill till föga falla . . .»⁶

Den list och de lämpor, som här enligt Gustav Vasas tankegång vore mest verksamma, skulle sålunda vara att i kunglig tjänst anställa dugligt folk och utnyttja detta mot de upproriska. Det ligger då mycket nära till hands att se en fortsättning och vidare utveckling av samma resonemang bakom Gustav Vasas beslut om en allomfattande rekrytering inom landet, sådant det

⁵ GR 1543, s. 266, 320, 379 och 567 f.

⁶ GR 1543, s. 264. – Ett postskriptum med exakt samma innehåll har i registret fogats också till brevet till Germund Svensson den 28 maj (s. 302). Innehållsmässiga kriterier (hänvisningen till brevet till Jören Jönsson) säkerställer emellertid dateringen till den 6 maj (jfr s. 265).

första gången kommer till uttryck i befallningen några veckor senare. Genom att värva folk i osäkra landsändar och hålla lätt gripbara styrkor därute, skulle nya uppror från allmogens sida både direkt och indirekt försvåras. Inte minst inriktningen på rekrytering genom värvning får mot denna bakgrund en accentuerad betydelse.

Ett liknande resonemang kan utan svårighet appliceras på konungens benägenhet att i fortsättningen bevilja Dackeanhängare pardon på villkor, att de lät enrollera sig som knektar i kronans tjänst.⁷ En befallning om nyrekrytering till en smålandsfogde hösten 1543 gav klart uttryck för en närliggande tankegång: De nyantagna knektarna skulle »med tiden lära vad ära och redlighet haver att innebära och icke alltid ligga där nere i skogarna som en hop ulvar och vilddjur».⁸

En annan omständighet som förtjänar uppmärksamhet i detta sammanhang är Gustav Vasas inriktning på värvningar i Småland, Östergötland, Västergötland och Dalarna. Där, och endast där, kan man få tag i lämpligt folk, framhåller konungen i en skrivelse från sommaren 1545.⁹ Det är naturligtvis möjligt att han här ger uttryck för en ärligt menad uppskattning, men samtidigt är det onekligen anmärkningsvärt, att de uppräknade landskapen representerar samtliga upproriska landskapsmenigheter från hans föregående regeringstid.

Den konungen i flera avseende närstående Per Brahe lämnar i sin krönika om kung Gustavs historia ett par uppgifter som förtjänar uppmärksamhet. I anslutning till sin framställning om de upproriska smålänningarnas klagomål anför Per Brahe som sin egen uppfattning, att en av upprorets huvudorsaker skulle

⁷ GR 1543, s. 416, 479 m.fl.

⁸ GR 1543, s. 517 f.

⁹ GR 1545, s. 408. – År 1546 var drygt 40 % av kungens »årspenningsknektar» (jfr ovan s. 259 not 10) rekryterade från Småland och Östergötland, och 1559 var mer än 70 % av infanteriet rekryterat från ovannämnda fyra landskap (Meddelanden IV, s. 20).

ligga i en kraftig folkökning. Det talrika uppväxande släktet hade som huvudsaklig sysselsättning »att skjuta väl och gå vid skogen» och välbevärnat som det var, skapade detta en allmän känsla av oövervinnlighet.¹⁰

Gustav Vasas sätt att återställa friden i de upproriska landskapen beskrivs av Per Brahe längre fram i krönikan på följande sätt: »Kungen behöll då så mycket av det unga och ogifta folket uti sin dagliga tjänst och brukade det som krigsfolk både hemma och borta, så att de fick så mycket att göra att de släckte sin lust för krig och örlig, och den menige man stod sedan aldrig efter någon örlig hemma vid sin egen dörr.»¹¹

Vad som gör dessa delar av Per Brahes framställning beaktansvärda är framför allt, att de saknar den tendentiösa belastning, som ger hans krönika i övrigt ett tvivelaktigt värde.¹² Hans helhetsuppfattning om verkningarna av Gustav Vasas åtgärder ligger helt i linje med en flera gånger skönjbar ehuru aldrig klart uttalad målsättning hos kungen.

Intressant och beaktansvärt är också Per Brahes påstående, att en kraftig folkökning skulle ha åstadkommit ett visst befolkningsöverskott. Uppfattningen om förra hälften av 1500-talet som en period med ett starkt expanderande befolkningstal vinner nämligen stöd i andra förhållanden, i första hand den nyodlingsverksamhet som efterhand sätter sin prägel på den agrara utvecklingen.¹³ Folkökningen och en riklig tillgång på arbetskraft har säkerligen utgjort *en* väsentlig förutsättning för Gustav Vasas huvudsakligen genom värvning inom landet rekryterade armé, som redan inom en åttaårsperiod översteg 10 000 man.

¹⁰ *Per Brahe den äldres . . . krönika*, ed. O. Ahnfelt. LUA 34 (1897), s. 44.

¹¹ *Ibm* s. 52.

¹² Se vidare LARSSON, a.a., s. 312 f och 326 f.

¹³ LARSSON, s. 262 ff.

5

Den »försvarsordning», som Gustav Vasa lanserade 1543, måste, liksom arvföreningen i Västerås följande år, ses mot bakgrunden av det nyligen nedkämpade småländska upproret i dess storpolitiska perspektiv och konungens fasta föresats att öka rikets försvarsberedskap. Målsättningen blev i första hand att effektivt förhindra nya upprorsrörelser inom landet, som skulle kunna utnyttjas av utländska makter. Det »försvar på djupet» med nya fästningsanläggningar långt in i landet, som började ta form 1543–44, framstår primärt som utslag av denna målmedvetna strävan till gardering mot »hastiga tillopp».

Inriktningen på inhemskt krigsfolk kan uppfattas som utslag av samma målsättning. Genom en omfattande nyrekrytering ute i de olika landsändarna, företrädesvis genom värvning på frivillig basis, skulle kronan erhålla permanenta eller lätt gripbara truppstyrkor i sin tjänst ute i bygderna. Rekryteringen inriktades i första hand på befolkningskategorier, som allmänt sett var mest lättörliga och lämpliga för vapentjänst. Värvingarna skulle därigenom samtidigt i motsvarande grad minska landskapsmenigheternas möjligheter att med väpnad hand vädra sitt missnöje med centralmaktens åtgärder. Dessa bevekelsegrunder är vid flera tillfällen tydligt skönjbara i källmaterialet och måste tillmätas en väsentlig betydelse för Gustav Vasas föresats att bygga upp en »nationell» armé.

De reella konsekvenserna av den omfattande inhemska rekryteringen kom under alla omständigheter att ligga i linje med den målsättning, som bidragit till satsningen på det »nationella arméprogrammet». För kronans del innebar utvecklingen en kraftig inbrytning i bondesamhället och en begränsning av allmogens möjligheter till fortsatt självständigt agerande. Denna av tidigare forskning förbisedda utvecklingslinje måste tillmätas väsentlig betydelse inte bara för den slutliga konsolideringen av

Gustav Vasas kungamakt utan även för de fortsatta relationerna mellan allmoge och centralmakt.

Gustav Vasas arméreform under 1540-talet kan inte uppfattas som resultat av någon nationell samling. Den framstår snarare som en konsekvens av allmogens växande motstånd mot den expanderande centralmakten, av kungens misstro mot befolkningens huvudmassa och fruktan för nya uppror. De snabbt växande skarorna av lokalt rekryterade knektar, ursprungligen till landskapsregementena, blev ett verkningsfullt redskap i centralmaktens hand. Gustav Vasas 'svenska' knektar bröt slutgiltigt och »utan stort rop» udden av allmogens själsvåld och säkrade rikstankens seger.

ZUSAMMENFASSUNG

Noch gegen Ende des Mittelalters bildeten der Kriegsdienst des Adels und das Volksaufgebot die wichtigste Grundlage des schwedischen Heeres. Während in den kontinentalen Armeen im Spätmittelalter das Söldnersystem immer stärker zur Vorherrschaft kam, hatte man sich seiner in Schweden nur gelegentlich bedient. Der begrenzte militärische Wert sowohl der Adelsreiterei wie des Volksaufgebots lag jedoch zu dieser Zeit klar zu Tage. Bereits die Erfahrungen aus dem Befreiungskrieg veranlassten Gustav Vasa, einige stehende Truppenverbände zu organisieren, die sowohl aus geworbenen deutschen Landsknechten wie einheimischer Mannschaft bestanden. Ausserdem wurden erhebliche rein ausländische Söldnerverbände in den fürstlichen Dienst gestellt. Nach einem vorübergehenden Rückgang nahmen die ausländischen Fähnlein in den 1530er Jahren wieder kräftig zu. Beim Ausbruch der Dackefehde 1542 befanden sich fünf deutsche und ein gemischtes Fähnlein im Lande.

Vom Mai 1543 liegen in Verbindung mit der Niederwerfung der Dackefehde die ersten Belege für Gustav Vasas Absicht vor, die ausländischen Söldnertruppen durch ein Heer zu ersetzen, bei dem das Schwergewicht auf im Lande rekrutierten Soldaten lag. Als Grund wurden die erheblichen Kosten für die ausländischen Söldner angeführt sowie ihre Unzuverlässigkeit und ihr geringer Kampfwert.

Die Intentionen des Königs gelangten durch zielbewusste Massnahmen unverzüglich zur Ausführung. Einer früher üblichen Auffassung zufolge wäre die neue Verteidigungspolitik des Königs im folgenden Jahr auf dem Reichstag zu Västerås gutgeheissen worden, was als „ein Ausdruck für das wachsende Verständnis des Volkes für Gustav Vasas Reformarbeit“ ausgelegt wurde. Diese Auffassung lässt sich indes nicht aufrecht erhalten; die Verteidigungsfrage wurde nur dem Rat vorgelegt, der den vom König bereits ergriffenen Massnahmen zustimmte. Diese sog. „Verteidigungsordnung von 1544“ ist, was ihren allgemeinen Inhalt betrifft, auffallend vage gehalten. Aus anderem Quellenmaterial geht indes hervor, dass die einheimische Rekrutierung die ganzen 1540er Jahre hindurch hauptsächlich durch Werbung auf freiwilliger Grundlage vor sich ging. Im Jahre 1551 gab es 10 462 Soldaten, die zum überwiegenden Teil im Lande rekrutiert worden waren.

Die Auffassung von den Beweggründen, die den König dazu veranlassten, eine umfassende Rekrutierung im eigenen Lande vorzunehmen, stützt sich auf seine eigenen Worte. Ihre Glaubwürdigkeit überzeugt nicht, seine Argumente erwecken den Anschein, in erster Linie auf eine Propagandawirkung vor der einheimischen öffentlichen Meinung zugeschnitten zu sein.

Den Anstoss zu der „Verteidigungsordnung“, die Gustav Vasa 1543 vorlegte, gaben vielmehr der kurz zuvor niedergeworfene småländische Aufstand in seiner allgemein politischen Perspektive und der feste Vorsatz des Königs, die totale Verteidigungsbereitschaft des Reiches zu steigern. Sein Ziel war in erster Linie, neue Aufstandsbewegungen im Lande, die von ausländischen Mächten ausgenutzt werden konnten, effektiv zu verhindern. Die „Verteidigung in der Tiefe“ mit neuen Festungsanlagen bis weit ins Land hinein, die 1543–44 Gestalt annahm, ist vor allem ein Ergebnis dieser zielbewussten Bestrebungen.

Die Ausrichtung auf einheimische Soldaten kann als Ausdruck derselben Zielsetzung gesehen werden. Durch eine umfassende neuerliche Rekrutierung in den verschiedenen Gegenden des Landes, vornehmlich durch Werbung auf freiwilliger Grundlage, wollte die Krone draussen auf dem Lande permanente oder leicht erreichbare Truppen für ihren Dienst bereithalten. Die Rekrutierung wandte sich in erster Linie an Bevölkerungskategorien, die ganz allgemein leicht beweglich und für den Waffendienst geeignet waren. Die Werbungen sollten dadurch zugleich in entsprechendem Grade die

Möglichkeiten der Landgemeinden schwächen, ihr Missvergnügen mit den Massnahmen der Zentralgewalt mit Waffengewalt zum Ausdruck zu bringen. Diese Beweggründe lassen sich in dem Quellenmaterial mehrfach deutlich erkennen, und man muss ihnen eine wesentliche Bedeutung für Gustav Vasas Vorsatz, eine „nationale“ Armee aufzubauen, beimessen.

Die realen Konsequenzen der umfassenden einheimischen Rekrutierung lagen jedenfalls auf derselben Ebene wie die Zielsetzung, die zu der Initiative für das „nationale Armeeprogramm“ getrieben hatte. Von seiten der Krone bedeutete die Entwicklung einen kräftigen Einbruch in die bäuerliche Gesellschaft und eine Begrenzung der Möglichkeiten zu selbständigem Handeln der Bauern. Diese bisher in der Forschung übersehene Entwicklungslinie dürfte von wesentlicher Bedeutung sein, und zwar nicht nur für die schliessliche Konsolidierung der königlichen Macht Gustav Vasas, sondern auch für das weitere Verhältnis von Volk und Zentralmacht.